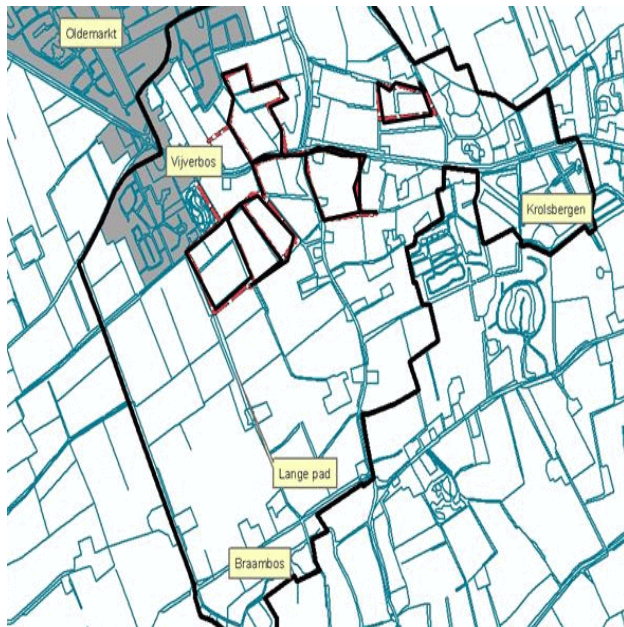

Veranderingen in een houtwallenlandschap

Tekst en illustraties Piet Bremer¹

Dit verhaal gaat over de veranderingen in een houtwallenlandschap tussen Oldemarkt en Paaslo. Het verhaal is enerzijds gebaseerd op de resultaten van het wilde flora meetnet van de provincie Overijssel. Anderzijds wordt in het verhaal ingegaan op de ontwikkelingen in een groter gebied (figuur 1). Vermesting en veranderingen in beheer en onderhoud hebben hun sporen achtergelaten in het houtwallenlandschap. Dat geldt voor de omgeving van Oldemarkt maar eigenlijk voor het hele houtwallengebied tussen Oldemarkt en Steenwijk.

Figuur 1. Het houtwallengebied van Oldemarkt – Paasloo, met zwart omlijnd het gebied waar het verhaal over gaat. Direct oostelijk van Oldemarkt een van de looproutes van het provinciale botanisch meetnet aangegeven.

De jaren zestig

In het begin van de vorige eeuw boerden er nog zeker zo'n 15 boeren in het houtwallengebied tussen Paaslo en Oldemarkt, tenminste in het omliggende gebied van figuur 1. Nu zijn er nog twee grote boeren en wat hobbyboeren over. In de jaren vijftig werden houtwallen nog afgezet door boeren, maar daar kwam in de jaren zestig al flink het klad in. Er werden op de akkers knollen verbouwd en Rogge. Het was in zo'n akkertje direct achter Oldemarkt waar *Ringelwikke* en *Smalle wikke* door de *Rogge* slingerden en je *Kromhals* kon verzamelen. Maïs was in de jaren zestig nog de grote onbekende. Graslanden werden beweide of gehooid. Pas na 1965 vond de overgang naar het inkuilen plaats, waardoor maaidata vervroegden en nog minder kruiden overbleven in de graslanden. Dicht bij Oldemarkt waren in begin april nog percelen met gele plekken van het *Speenkruid* en een later in het seizoen kleurden sommige percelen lila van de *Pinksterbloem*. De bermen werden nog netjes door boeren gemaaid en het maaisel, met de waarde van hooi, werd gebruikt als ruwvoer voor het jongvee en droge koeien. In de bolliggende schrale berm van een deel van de Paasloër allee kwam nog veel *Hengel* voor en de *Cantharel* werd hier

¹ Op persoonlijke titel geschreven maar mede gebaseerd op mijn werk als ecoloog bij de provincie Overijssel.

in de jaren zestig nog verzameld. Het Vijverbos was aantrekkelijk om als kind te bezoeken, vanwege de vijver met eenden, de volièrès, konijnenbult en muziektent. Maar het bos maakt vooral indruk in april als de *Bosanemoon* een deel van het bos wit opfleurde. En even later domineerde het wit in het hele houtwallengebied, nadat de *Grote muur* (toen nog *Grootbloemige muur* geheten) eind april in bloei was gekomen.

Het botanisch meetnet

Eind jaren tachtig begon de provincie Overijssel met een meetnet om de ontwikkelingen in het landelijk gebied te volgen voor wat betreft de wilde flora. In heel Overijssel werden 92 routes uitgezet. De meeste noordwestelijke werd uitgezet bij Slijkenburg bij de Tussenlinde en de meest zuidoostelijke in het Zuiderzandvelderveld bij Haaksbergen. Eén van deze routes werd uitgezet in het houtwallengebied oostelijk van Oldemarkt. Deze werd voor het eerst opgenomen in 1990 en werd vervolgens in 1997 en 2004 herhaald. In 1990 werd een route van iets meer dan 5 km uitgezet, opgedeeld in stukjes van 50 meter. En per 50 meter werden alle aandachtsoorten gekarteerd. De groep van aandachtsoorten betreft alle beschermde en landelijk gezien bedreigde, zogenaamde Rode Lijst soorten, maar anderzijds ook veel indicatieve soorten, bijv. voor oud loofbos, kwel of een zout milieu.

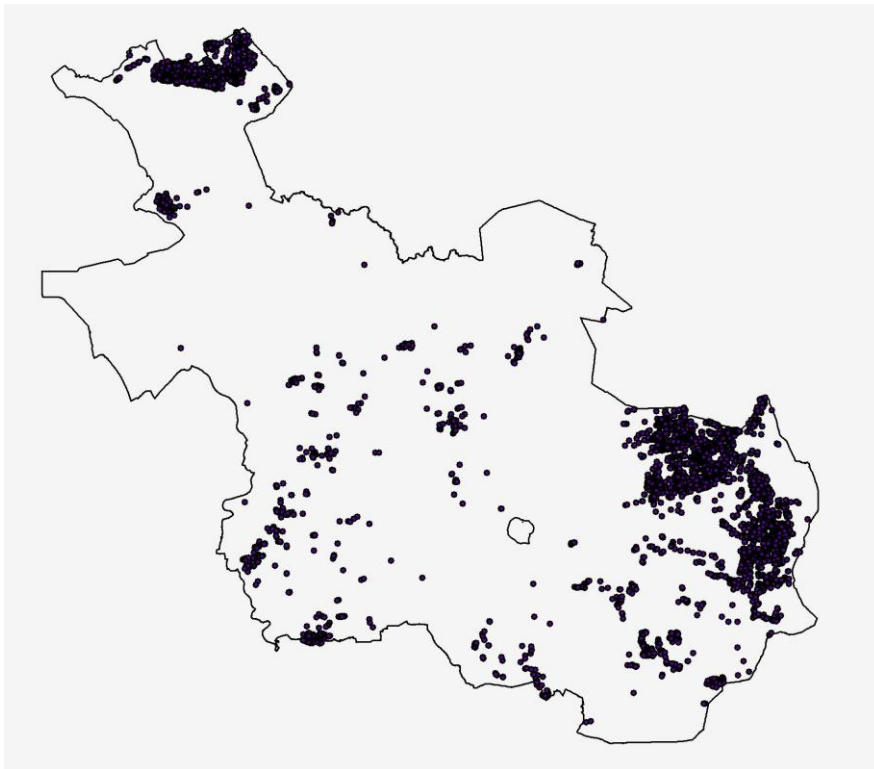
Tabel 1. Lijst van aandachtsoorten in houtwallen gebied Oldemarkt – Paaslo gedurende drie ronden binnen de meetnetlocatie van het provinciaal botanisch meetnet. N = natuurwaarde (1 = laag... 9 = zeer hoog), K = indicatie voor mate van voorkomen in Overijssel (1 = zeer zeldzaam..... 9 = zeer algemeen). * = geschat aantal vindplaatsen.

Wetenschappelijke naam	Nederlandse naam aantal secties	N	K	1990	1997	2004
				103	121	101
<i>Alliaria petiolata</i>	Look-zonder-look	2	6	0	0	2
<i>Anemone nemorosa</i>	Bosanemoon	4	6	4	3	2
<i>Athyrium filix-femina</i>	Wijfjesvaren	3	7	0	1	1
<i>Campanula rotundifolia</i>	Grasklokje	8	6	0	1	1
<i>Carex ovalis</i>	Hazezegge	2	8	5	0	1
<i>Ceratocarpus claviculata</i>	Rankende helmblom	2	8	30*	42	23
<i>Chaerophyllum temulum</i>	Dolle kervel	3	7	1	0	0
<i>Chelidonium majus</i>	Stinkende gouwe	4	0	0	0	1
<i>Chrysanthemum segetum</i>	Gele ganzenbloem	7	3	1	1	1
<i>Cirsium palustre</i>	Kale jonker	2	8	0	0	2
<i>Digitalis purpurea</i>	Vingerhoedskruid			0	0	1
<i>Dryopteris filix-mas</i>	Mannetjesvaren	4	6	3	3	2
<i>Evonymus europaeus</i>	Kardinaalsmuts	4	6	1	1	0
<i>Geranium robertianum</i>	Robertskruid	4	6	4	4	7
<i>Geum urbanum</i>	Geel nagelkruid	4	6	9	9	11
<i>Hieracium pilosella</i>	Muizeoortje	2	8	0	0	1
<i>Humulus lupulus</i>	Hop	2	8	22	22	24
<i>Hypericum humifusum</i>	Liggend hertshooi	5	5	2	2	0
<i>Ilex aquifolium</i>	Hulst	3	7	7	7	10
<i>Lonicera periclymenum</i>	Wilde kamperfoelie	2	8	16	15	10
<i>Lotus uliginosus</i>	Moerasrolklaver	2	9	4	4	9
<i>Malus sylvestris</i>	Appel	2	5	1	1	1
<i>Melampyrum pratense</i>	Hengel	4	6	0	0	1
<i>Milium effusum</i>	Bosgierstgras	6	4	7	7	7
<i>Oxalis acetosella</i>	Witte klaverzuring	4	6	2	2	1
<i>Polygonatum multiflorum</i>	Grote salomonszegel	3	7	8	14	14
<i>Polygonum dumetorum</i>	Heggeduizendknoop	4	6	1	1	4
<i>Polypodium vulgare</i>	Gewone eikvaren	4	6	2	2	1
<i>Potentilla anglica</i>	Kruipganzerik	5	5	5	5	1

<i>Potentilla erecta</i>	Tormentil	3	7	0	0	1
<i>Pteridium aquilinum</i>	Adelaarsvaren	4	6	4	4	4
<i>Ribes rubrum</i>	Aalbes	4	6	0	0	4
<i>Ribes uva-crispa</i>	Kruisbes	4	6	0	0	1
<i>Scrophularia nodosa</i>	Knopig helmkruid	3	7	3	3	2
<i>Sedum telephium subsp. telephium</i>	Hemelsleutel	4	6	3	3	1
<i>Stachys sylvatica</i>	Bosandoorn	4	6	2	2	0
<i>Stellaria graminea</i>	Grasmuur	2	8	11	11	9
<i>Stellaria holostea</i>	Grote muur	4	6	39	39	52
<i>Veronica officinalis</i>	Mannetjesereprijs	5	5	1	1	2
<i>Viburnum opulus</i>	Gelderse roos	3	7	1	1	0
<i>Viola tricolor</i>	Driekleurig viooltje	4	6	2	2	0
Totaal aantal waarnemingen				202	213	215
Percentage secties met:						
<i>Urtica dioica</i>	Grote brandnetel			? < 29	29,1	35,3

In totaal werden op de route bij Oldemarkt 41 aandachtsoorten waargenomen (zie tabel 1). Van elk van die 41 soorten werd het aanwezig zijn op elk van die ruim 100 50 meter stukjes genoteerd. Dat lijkt een hele opgave, maar het gemiddeld aantal aandachtsoorten dat voorkomt op een 50 meter sectie is niet meer dan twee. Tabel 1 geeft nadere informatie van de soorten die op deze route werden gevonden, zowel tijdens de eerste ronde in 1990, de tweede in 1997 als de meest recente ronde in 2004. Opvallend is wel dat op de Oldemarktse meetnetlocatie geen enkele Rode Lijst soort aanwezig is, terwijl van de beschermde plantensoorten het *Grasklokje* in 1990 nog voorkwam in een bermgreppel naast de begraafplaats, maar daarna verdween. Een vergelijking tussen de jaren laat duidelijke verschillen zien. Hier speelt ook een karteereffect, dat altijd optreedt als je veldwerk doet, en dat vermindert als de zelfde onderzoeker de ronde steeds herhaalt, bij voorkeur in dezelfde tijd van het jaar. De meeste opvallende verandering in 14 jaar is de vestiging dan wel toename van *Look-zonder-look*, *Geel nagelkruid*, *Robertskruid*, *Kruisbes*, *Aalbes* en *Stinkende gouwe*. Deze soorten zijn kenmerkend voor bossen en bosranden op voedselrijke gronden, bijv. voor de jonge kleibossen in Flevoland, waar hun kolonisatie uitgebreid is bestudeerd (Bremer 1998). Maar hier is wat anders aan de hand. Bij Oldemarkt ontbraken ze alle in de jaren zestig en hun vestiging en uitbreiding wijst op de effecten van de vermesting; de toename van stikstof in de bodem van bossen en bosranden. Het effect bij Oldemarkt is deels ook te danken aan de verharding van het Lange pad, tussen het dorp en de Weerribben (figuur 1). Dat was in de jaren zestig nog een zandpad, waar plassen in konden blijven staan, en dat niet altijd goed begaanbaar was. Het is daarna omgevormd naar een schelpenpad. Schelpen zijn pure kalk en kalk in een omgeving die van nature zuur is betekent dat de zuurgraad daalt (en de pH stijgt). In een studie van studenten van de Radboud Universiteit (Nijmegen) is dat in 2008 aardig gedocumenteerd voor schelpenpaden op Terschelling. De pH was op een halve meter van een zandpad 3,8 (= zuur) en bij een schelpenpad 7 (pH neutraal). Dat is een verschil van 4,2. En omdat de pH schaal logaritmisch is, is het verschil $10^{4,2}$ ofwel een factor van meer dan 10000. De hogere pH leidt er toe dat de humusafbraak sneller verloopt en meer ammonium beschikbaar komt (Brouwer *et al.*, 2009). En dat is bij Oldemarkt ook gebeurd op een zure bosbodem, waardoor de *Witte klaverzuring* vervangen werd door *Geel nagelkruid* en *Robertskruid* en zelfs de *Grote brandnetel* verscheen. Onderhand is het pad geasfalteerd, maar het `kwaad` is geschied en de poepende honden uit de wijk de Hare zorgen nu ook nog eens voor een extra aanvoer van voedingstoffen. *Aalbes* en *Kruisbes* verwilderden uit de nabijgelegen volkstuinten. Tabel 1 laat nog iets heel anders zien. Het gaat om soorten die recent onbekend waren van het gebied en `uit het verleden tot ons komen`. Ze verschenen nadat vanwege de ruilverkaveling diepe waterschapsleidingen waren gegraven en soms nieuwe greppels, waarbij plotseling kale bodems ontstonden. *Liggend hertshooi* verscheen zodoende op diverse plaatsen en ook *Mannetjesereprijs* en *Kruipganzerik*, vestigden zich na gegrave op de kale kanten van één van deze leidingen. Met het graven kwamen zaden aan het oppervlak te liggen, waarna ze kiemden. Tientallen jaren daarvoor kwamen deze

soorten hier ook voor in schrale vegetaties die daarna door bemesting verdwenen. Zaden waren in de bodem beland en via de werking van regenwormen en regenwater, enkel decimeters diep in de bodem terecht gekomen. In feite kansloos om nog eens te kiemen, totdat omstreeks 1980 een zware machine de bodem openscheurde en opentrok en `bij toeval` de zaden aan het oppervlak kwamen te liggen, kiemden en uitgroeiden tot volwassen planten op het talud van de waterschapsleiding. Door de soms lange levensduur van zaden die in de bodem overleven heeft elk gebied een soort van geheugen. Bij ontwikkeling van nieuwe natuurgebieden uit landbouwgrond, waarbij vaak het nodige van de bovengrond wordt afgegraven, wordt daar onbewust dankbaar gebruik van gemaakt. Maar soorten waarvan de zaden in de bodem snel afsterven zullen zich altijd van elders moeten vestigen. En wanneer dan op heel korte afstand geen zaadvormende planten voorkomen dan blijft zo'n geschikte plek onbezet. Dit geldt bijv. voor de *Blauwe knoop* die nog maar op enkele plekken voorkomt in het gebied tussen Oldemarkt en Steenwijkerwold en op al deze plekken achteruitgaat of recent is verdwenen. Zo'n soort lijkt in het huidige landschap kansloos en verdwijnt na een aanwezigheid van eeuwen (...) definitief uit het gebied, waarmee ook het bovengrondse geheugen verdwijnt. Dus samengevat, de grote veranderingen, tenminste afgelezen aan de flora op de meetnet locatie bij Oldemarkt hebben dus te maken met vermesting (in welke vorm dan ook, het is niet alleen de ammoniak vanuit de landbouw) en de ruilverkaveling, waarbij de ruilverkaveling niet nadelig heeft uitgewerkt op de soortenrijkdom van het gebied. Met de diepgelegen waterschapsleidingen is zelfs een nieuw biotoop in het landschap verschenen.

Figuur 2. De verspreiding van *Grote muur* in Overijssel gebaseerd op gekarteerde 50 meter stukken (kartering 1990 – 2006). Concentraties van deze soort zijn gebonden aan de Ootmarsumse stuwwal, de Oldenzaalse stuwwal, het hoge land van Vollenhove en de stuwwal van Paaslo – Steenwijk (bron: Provincie Overijssel, florabestand).

Veranderingen in en buiten de meetnetlocatie; de rol van beheer (zie ook tabel 2).

Landschappelijk gezien is er wel wat veranderd in het houtwallengebied dat samenhangt met de eerder in de jaren zeventig en tachtig uitgevoerde ruilverkaveling. Er verdwenen diverse houtwallen waarvan een deel met een grote historische waarde (Bremer 1998b) en er werden ter compensatie bosjes geplant, zoals langs het Lange pad. Dergelijke bosjes zijn ook geplant tussen Tuk en Oldemarkt en het aardige

van deze bosjes is dat al binnen tien jaar diverse kenmerkende bosplanten aanwezig waren. *Grote muur* groeit vanuit houtwallen met haar uitlopers makkelijk zo'n bosje in en vogels voeren met hun uitwerpselen *Hulst* aan vanuit omringend bos en houtwallen. Op de ontwikkelingen in deze bosjes hoop ik later nog een keer terug te komen.

Tabel 2. Veranderingen in het beheer binnen een houtwallenlandschap gedurende 40 jaar. **trend** = ontwikkelingen in waarde voor wilde flora. -- = negatieve ontwikkelingen, = : situatie ongeveer gelijk gebleven, + = positieve ontwikkeling.

Landschaps onderdelen	Zestiger jaren	nu	trend
houtwallen	Afnemende interesse bij boeren voor houtkap	Onderhoud met kap via gemeente en Landschap Overijssel	=
Hakhout-bosserijen	hout om de 15 – 20 jaar afgezet	Deel van hakhout wordt nog afgezet, deel is doorgeschoten	=/--
wegbermen	Gemaaid, gedroogd en afgevoerd als hooi door boeren	Klepbeheer van de gemeente Steenwijkerland	--
Provinciale wegbermgreppels	Gemaaid, afvoer van maaisel	Gemaaid, afvoer van maaisel	=/+
	Jaarlijks zeker één maal uitgemaaid, deels nog met de hand	Deel verruigd, ander deel geklepeld of wel uitgeruimd	--
graslanden	Matig bemest; sommige percelen in voorjaar met Pinksterbloem en Speenkruid	Zwaarder bemest; nu nauwelijks kruiden, soms op hobby percelen	--
akkers	Beperkt oppervlak knollen en rogge met bijzondere akkerkruiden	Groot oppervlak maïs	--
waterschapsleidingen	Niet aanwezig	Aantal aanwezig	+
poelen	Enkele	Enkele	?

Opgaand loofbos komt in het gebied amper voor. Het Vijverbos geeft op kleine schaal een voorbeeld van zo'n bos. Dit gebied was in het begin van de 19^e eeuw nog eikenhakhout. Opvallend is de relatief rijke bosflora met *Bosgierstgras*, *Gewoon bosviooltje* en *Bosanemoon*. Het zijn soorten die kenmerkend zijn voor het Eiken - Haagbeukenbos, een bostype dat ook op de Woldberg in diverse houtwallen voorkomt en dat binnen Overijssel vooral goed ontwikkeld is op de lemige gronden van de Twentse stuwwallen. Het aan het bos grenzende Lange pad is ongetwijfeld een eeuwenoud kerkenpad dat sinds de ontginning van het gebied in de Middeleeuwen altijd met houtwallen begrensd is geweest. De *Bosanemoon* komt richting de Braambos op nog meer plekken voor en rijke groeiplaatsen zijn ook te vinden langs de Paasloër allee. Het is een witbloeiende getuige van een landschap dat deels al 1000 jaar geleden haar vorm heeft gekregen. Het genoemde Braambos mag dan wel genoemd zijn naar bramen, en die komen er ook voor, maar de ondergroei wordt voor het overgrote deel gevormd door de manshoge *Adelaarsvarens* en de lager blijvende *Brede stekelvarens*. Eerstgenoemde vormt klonen met wortelstokken variërend in diepte van enkele decimeters tot een meter. Een bos dat vol staat met *Adelaarsvarens* kan best ontstaan zijn uit maar enkele vestigingen die zich met wortelstokken en veel tijd (eeuwen) verder hebben uitgebreid.

In het Braambos en ook de andere bosjes overheerst de *Zomereik* in de boomlaag. Een groot deel betreft doorgeschoten hakhoutbos, het zogenaamde spaartelgenbos. De stobben zijn dan vaak niet zo groot, wat niet op een hoge leeftijd wijst. Deze eikenbosjes zijn niet zo soortenrijk en de soorten die er staan wijzen op een arme bodem. Exoten of neofyten, meestal soorten afkomstig uit landen buiten Europa spelen hier nog amper een rol. De enkele *Amerikaanse vogelkers* is een ongewenste vreemdeling en langs de Paasloër allee is de massale groei van de *Reuzenbalsemien* een relatief nieuw verschijnsel. De balsemien heeft zich uit tuinen verwilderd (of met dank aan gestort tuinvuil?) en komt oorspronkelijk uit de Himalaya en India. Wat wel in het Braambos opvalt is dat *Hulst* in het gebied toeneemt. Het kan goed het effect zijn van het ouder worden van het bos, maar mogelijk heeft de soort ook baat bij een iets hoger aanbod van voedingstoffen in de bodem.

Bermen komen langs alle wegen voor en zijn vaak smal. Al eerder werd de Paasloër allee genoemd met de *Hengel - Havikskruid* vegetatie. Het klepelen van deze berm en al die andere bermen in de gemeente Steenwijkerland betekent dat de vegetaties geleidelijk soortenarmer worden en productiever (meer grasgroei). Met het klepelen wordt de bermvegetatie kapot gemaakt en blijft het gekneusde maaisel

daarna liggen. Dit gebeurt nu al jaren. Daar bijgevoegd de ammoniak uit de lucht betekent het dat de bodem steeds rijker aan voedingsstoffen wordt. *Gewoon struisgras* wordt vervangen door *Gestreepte witbol*, *Gestreepte witbol* daarna door *Kropaar* en uiteindelijk, als deze heilloze vorm van beheer doorgaat, *Kropaar* door *Grote brandnetel*. En in die ontwikkeling is er voor bijzondere soorten echt geen ruimte meer, zoals voor de eerder al gememoreerde zeer sterk bedreigde *Blauwe knoop*. De provincie als wegbeheerder, bijv. langs de Oldemarktse weg doet het wat dat betreft heel wat beter door consequent de bermen te maaien en het maaisel af te voeren. Hierdoor verschaalt de bodem en neemt de concentratie voedingsstoffen niet toe (blijft gelijk of neemt iets af) en bijzondere soorten weten zich te handhaven. Een mooi voorbeeld hiervan is de populatie van de bedreigde *Echt guldenroede* langs de Oldemarktse weg ter hoogte van de Krolsbergen. Deze groeiplaats kreeg in de jaren negentig na aanleg van het fietspad de kans om zich uit te breiden op de jaarlijks netjes gemaaide en daarmee verschaalde taluds. Bermen langs landbouwwegen verdienen een ecologische opknopbeurt door ze weer *netjes* te gaan hooien of te maaien met directe afvoer van het maaisel bijvoorbeeld met maai-zuig-combinaties.

Grote muur kleurt eind april – begin mei de houtwallen wit tussen Oldemarkt en de Woldberg.

Dan zijn de groeiplaatsen van de *Bosanemoon* verzekerd van hun voortbestaan. Hooien heeft daarbij de voorkeur omdat met het drogen en oprapen van het hooi ook zaden worden verslept. Maar het zou al toe te juichen zijn als de gemeente Steenwijkerland het maaien via maai-zuig-combinaties gaat uitvoeren.

En wat de houtwallen betreft. Voorheen werden die vooral door gras of Rogge begrensd. Nu staat er op veel percelen elk jaar maïs. Als een akker elk jaar wordt gebruikt voor maïs betekent dit dat de houtwallen verruigen. Er is dan geen vee dat de walkanten afgraast en de braam mede kort houdt. Gelukkig wordt het houtwallenlandschap heden ten dage meer gekoesterd dan ooit en sloop van wallen wordt maatschappelijk gezien niet meer geaccepteerd. De situatie is wat bemesting ook verbeterd. Met het injecteren komen geen flarden (drijf)mest meer buiten de percelen terecht, laat staan hoog in de beplanting. Het voortbestaan staat gelukkig minder ter discussie dan voorheen. Wie een houtwal wil weghalen dient aan aanlegvergunning van de eerder genoemde gemeente Steenwijkerland te bezitten, een ontgrondingsvergunning van de provincie Overijssel en moet bezitten over een kapvergunning in het kader van de boswet. En daarnaast is nog een ontheffing in het kader van de Flora- en faunawet nodig. Wat dat betreft is de insteek beter om via blauwgroene diensten het onderhoud en het afzetten van de wallen vooral te laten betalen met gemeenschapsgeld. Alle bewoners en bezoekers hebben belang bij het voortbestaan van een zo'n mooi kleinschalig landschap. Het ligt dan voor de hand dat we hier met z'n allen als belastingbetalers aan bij dragen.

Literatuur

- Bremer, P., 1998. De ontwikkeling van de flora in de Flevolandse kleibossen. *De Levende Natuur* 99: 153 - 159.
- Bremer, P., 1998b. De historische en ecologische betekenis van essenstoven. *IJsselacademie* 21(1): 15 - 25.
- Brouwer, E., M. Braat, B. van Hoek, R. Noteboom, C. Oplaat, R. de Peijper, M. Smits & P. Klok, 2009. De invloed van schelpenpaden op de paddenstoeldiversiteit van Terschelling. *Coolia* 52(1): 7 - 17.

